
DUŠAN GAMSER

STANOVANJE MLADIH KAO KULTURNI PROBLEM

Problem stanovanja, a posebno stanovanja mladih, ima bezbroj aspekata. Stambena kriza je u našoj zemlji pre svega značajan izvor socijalnih razlika. Zbog niskih stanarina, a astronomski visokih podstanarskih kirija, oni koji imaju stan, bilo u društvenom vlasništvu bilo svoj, u neuporedivo su boljem ekonomskom položaju. Na ovaj, socijalni aspekt stambene krize nadovezuje se proizvodno-ekonomski. Neadekvatno stanovanje, naime, utiče na smanjenje radne sposobnosti i motivisanosti za rad zaposlenih, pa tako utiče na smanjivanje proizvodnosti rada i ukupnog društvenog proizvoda. Demografski faktori, pre svega migracije stanovništva, takođe utiču na stambenu krizu. Zatim, ne mogu se zanemariti ni društvenopolitičke implikacije stambene krize. Stambeni su problemi često uzrok pasivnosti i neangažovanosti zaposlenih u samoupravnim organima svoje OUR ili u društvenopolitičkim organizacijama. S obzirom da stambena kriza teže pogađa mlade ljude bez stana, ona posebno utiče na njihovu nezainteresovanost za bilo koji vid društvenog angažmana. Kod dela mladih se javlja i svojevrstan socijalni konformizam. Što uspešnije „uhljebljenje“ postaje njihova životna strategija i jedna od najvažnijih životnih preokupacija. Kako su neproizvodna zanimanja u našem društvu još uvek favorizovana u odnosu na proizvodna, oni beže iz neposredne proizvodnje i opsedaju fakultete i škole koje će ih obrazovati za poslove u administraciji. Na ovim poslovima oni se, između ostalog nadaju i bržem dolaženju do stana. Pored ovoga, „strategija uhljebljenja“ često pogoduje karijerizmu, karijerističkom načinu mišljenja i karijerističkom odnosu prema svom zanimanju, prema radu uopšte i, naravno, prema drugima.

No, o svim ovim aspektima stambene krize u nas i stambenih problema mladih već je dosta pisano, kako u štampi tako i u teorijskim radovima, a sprovedena su i neka istraživanja (na primer „Problemi stanovanja mladih”, istraživanje Centra za društvene djelatnosti SSO Hrvatske, izd. CDD SSOH, Zagreb, 1978). Ono o čemu je do sada bilo malo reči jeste stanovanje mladih kao kulturni problem. Zato ćemo ovde pokušati da ograničimo razmišljanja o stambenim problemima mladih samo na kulturološke aspekte. Pre svega nas interesuje kako određene neadekvatne forme stanovanja reprodukuju neautentične i otuđene forme života mladih. Ovde polazimo od jedne od najširih definicija kulture kao načina proizvodnje i reprodukcije celokupnog života, kao i svesti o tom životu. Polazeći od ovakve definicije kulture, stambeni problem je, između ostalog, svakako i značajan kulturni problem. Stanovanje je bitan element življenja, a proizvodnja stambene okoline i prostora i uslova za stanovanje je bitan element proizvodnje celokupnog života. Otudujući oblici stanovanja prouzrokuju i otuđenje svesti o tom stanovanju, a već (vaspitanjem) usađena svest mladih koja ne dopire do mogućnosti promene takvog stanja, sprečava ih da nešto bitnije urade na toj eventualnoj promeni. Pokušaćemo da na konkretnim primerima pojedinih kategorija mladih ljudi (zaposleni, studenti itd.) pokažemo na koji način njihovi stambeni problemi učestvuju u proizvodnji i reprodukciji neautentičnih i otuđenih oblika njihovog svakodnevnog življenja. Osvrnućemo se i na problem generacijskog jaza, koji za razliku od stambenog problema postoji pre svega kao kulturni problem, dok su njegovi ostali aspekti bar za sada zanemarljivi. Pokazaćemo na koji način se ovaj jaz očituje u odnosima roditelji — odrasla deca i stanodavac — mladi podstanar. Pokazaćemo i na koji način stambena kriza i niom nametnuti odnosi u oblasti stanovanja vode reprodukciji patrijarhalne svesti i oblika života i time zaoštavanju generacijskih sukoba. Stambena kriza i postojeći stambeni odnosi kod nas otvaraju put socijalnoj stratifikaciji po dinamama starosti i ekonomskoj i kulturnoj represiji mladih generacija.

Stambeni problemi mladih zaposlenih ljudi

Kategorija mladih zaposlenih ljudi je najviše pogođena stambenom krizom, jer je i teret obaveza koje društvo od njih očekuje da ispune najveći. Zato se kod nas često odlazi u krajnost, pa se svi mogući stambeni problemi mladih redukuju isključivo na problem kako mladim zaposlenim ljudima što pre dodeliti stan. Ali, ni stambeni problemi ove kategorije mladih ljudi se ne posmatraju u celini, niti se rešavaju na osnovu celovitog pristupa njihovim stambe-

nim potrebama. Zanemaruju se svi drugi aspekti njihovog stambenog problema osim proizvodno-ekonomskog i donekle društveno-političkog. Govori se o tome kako je bitno mladim ljudima dati što pre stan kako bi porasla njihova radna sposobnost i zainteresovanost za rad, kao i da bi u slobodnom vremenu imali manje briga, pa da bi se mogli više posvetiti radu u društveno-političkim organizacijama i samoupravnim organima svoga OUR-a. I tu se zanemaruje jedno bitno kulturno pitanje — servilni mentalitet mladog čoveka, izgrađivan i stalno pothranjivan njegovim potčinjenim odnosom prema svojim stanodavcima, bili to roditelji ili ma ko drugi. Takav mentalitet ne može a da se ne protegne i na radno vreme, pa takav mladi čovek teško može biti dobar samoupravljač.

Za rešavanje stambenih problema mladih zaposlenih ljudi od posebne važnosti je pravilno koncipiranje i dosledno sprovođenje pravilnika o raspodeli stanova u radnim organizacijama. Ovi pravilnici su često tako sastavljeni da diskriminišu mlade u odnosu na ostale zaposlene. Ova je diskriminacija posebno uočljiva kod onih mladih zaposlenih ljudi koji nisu u braku i nemaju dece. Samcima je naročito teško da dođu do stana, ne samo zbog načina na koji su tretirani u pravilnicima za dodelu stanova, već i zbog neodgovarajuće stambene izgradnje, koja zanemaruje potrebe samaca. Naime, ne podiže se dovoljno manjih stanova (garsonjera i jednosobnih stanova) kojima bi se moglo privremeno rešiti stambeno pitanje mladih zaposlenih. Diskriminacija onih koji nisu zasnovali brak tu dolazi do punog izražaja. Time se mladim ljudima nameću određeni obrasci života (zasnivanje braka, obavezno i što ranije rađanje dece) u skladu sa još uvek društveno prihvaćenom proklamacijom o porodici kao „osnovnoj ćeliji društva”, koja bi u najmanju ruku morala da doživi temeljno preispitivanje. Sem toga, proklamovano je samo to da je PORODICA, a ne BRAK, „osnovna ćelija društva”. To se često u sastavljanju pravilnika o dodeli stanova zanemaruje, a o samoj praksi dodele stanova i da ne govorimo. Naime, vanbračna zajednica, a takvih je kod nas, prema nekim istraživanjima, više od trećine svih porodičnih zajednica, zakonski je u mnogo čemu (u nekim našim republikama i u svemu) izjednačena sa bračnom. U pravilnicima za dodelu stanova u radnim organizacijama i u samoj praksi dodele stanova to nije tako. Vanbračnoj zajednici, posebno ako je bez dece, skoro je nemoguće da dobije stan. Za neregistrovane supružnike se ne dobijaju nikakvi dodatni bodovi na listama prioriteta za dodelu stana, kao što je to slučaj sa bračnim drugovima. Bračni par bez dece tako može da dobije stan predviđen odgovarajućim pravilnikom za dve osobe, a vanbračna zajednica bez dece samo stan predviđen za jednu osobu. Time

se bračnoj zajednici daju velike privilegije (jer stan je jedna od najvećih privilegija u našem društvu), a mladi zaposleni ljudi su izloženi još jednom pritisku više da zasnuju brak (pored pritiska roditelja i često i mnogo gde patrijarhalne sredine). S druge strane, državna intervencija u njihov intimni život preko neophodnog papira — izvoda iz matične knjige venčanih, time postaje još neizbežnija.

O diskriminaciji koja se sprovodi prema mladim radnicima i ostalim mladim zaposlenim u odnosu na godine radnog staža, odnosno godine starosti, kao i o zanemarivanju ustavnog principa o rezultatima rada kao osnovi materijalnog, pa samim tim i stambenog položaja čoveka u društvu, ovde neće biti više reči, jer je o tome već dosta pisano, a sem toga ta tema izlazi iz okvira ovog rada. Međutim, jednom detaljnijom analizom i tu se mogu otkriti određeni skriveni kulturološki problemi.

Problemi stanovanja studenata

Kao što se problem stanovanja mladih uopšte, često svodi na problem nedostatka stanova za dodelu mladim zaposlenim ljudima, a stambeni problemi ovih potonjih na proizvodno-ekonomske i eventualno društvenopolitičke aspekte, tako se i problem stanovanja studenata često usko shvata — samo kao problem izgradnje novih i proširenja postojećih studentskih domova. Malo se, ili nimalo ne razmišlja o stambenim problemima onih studenata koji žive kod roditelja ili kod privatnih stanodavaca. Čak ni tako usko shvaćeni, stambeni problemi studenata se ni izbliza ne rešavaju dovoljno brzo. Beogradu, najvećem univerzitetskom centru u našoj republici, na primer, bilo je potrebno više od trinaest godina da sagradi studentski dom na Karaburmi sa 1300 ležaja. U svim postojećim studentskim domovima u Beogradu trenutno živi oko 13 hiljada studenata, od oko sto hiljada studenata. Tako nam izgleda da je dan kada će za svakog redovnog studenta biti mesta u nekom od studentskih domova negde daleko u (utopijskoj) budućnosti. Stoga se briga o stanovanju studenata ne može svesti samo na izgradnju novih i proširenje postojećih studentskih domova.

Sada ćemo razmotriti pitanje onih mladih ljudi-studenata koji su prinuđeni da stanuju kod roditelja. Oni se još uvek bukvalno tretiraju kao — deca! Smatra se da je njihovo stambeno pitanje u toku studija rešeno, ako je rešeno stambeno pitanje njihovih roditelja. Starosna granica do koje roditelji mogu dobiti stan od društva ne samo za sebe, već i za svoju decu, dosta je visoka (u većini radnih organizacija oko 26 godina). Kada bi se ona snizila na 18—20

godina, tada bi se zakonski i pravilnicima za dodelu stanova sankcionisao princip da studenti nisu (i u pogledu stanovanja) deca, pa bi se o stambenim problemima SVIH studenata moralo voditi više računa.

Ovako, studenti koji stanuju kod roditelja su u podređenom položaju u odnosu na svoje stano-davce, koji im često onemogućuju da samostalno i odgovorno odlučuju o oblicima života koji bi im mogli odgovarati, a izbor načina života je u potpunosti zavisen od volje roditelja. Ovde kao vrlo bitnu činjenicu treba napomenuti da je dominantan oblik porodice kod nas još uvek PATRIJARHALNA PORODICA. I same promene te patrijarhalne porodice se uglavnom svode na uspostavljanje ravnopravnijeg odnosa između roditelja, dok se o nekoj izmeni odnosa roditelji-deca gotovo i ne razmišlja. Tako moderna urbana porodica, koja polako prevazilazi potčinjenost žene i daje joj koliko-toliko ravnopravan položaj (bar u normativnoj sferi), još uvek ostaje polje neslobode za decu (posebno ako ona to više faktički nisu). Ona u biti ostaje PATRIJARHALNA, samo što umesto nepriko-snovenog autoriteta oca sada imamo neprikosno-veni autoritet „ravnopravnih“ roditelja nad de-com. Mladi su prinudeni da žive pod pritiskom tog autoriteta i posle formalnog sticanja puno-letstva, naročito ukoliko se nalaze na studijama i ako uz to studiraju u mestu boravka svojih roditelja. A svest tih među sobom „ravnopravnih“ roditelja još uvek je opterećena naslagama patrijarhalnog morala i patrijarhalne kulture uopšte. Odraslim i punoletnim mladim ljudima — akademskim građanima, koji nemaju sopstve-nih stalnih izvora prihoda i stoga su prinudeni da ih izdržavaju roditelji, ovi mogu, što se izbora načina života tiče, da nametnu gotovo sve — od načina korišćenja slobodnog vremena, zabave, sprečavanja uređenja stambenog prostora prema svom nahođenju, pa sve do uticaja na izbor studija, odnosno zanimanja.

Za ove studente ne postoji skoro nikakva mo-gućnost da se pre završetka studija osamostale od roditelja. U studentski dom ih ne primaju (jer tamo mesta nema ni za one koji su u neuporedivo težem položaju), a kredit ili sti-pendiju ne mogu da dobiju ako njihovi roditelji imaju prihode iznad određene granice, čak i ukoliko žele da žive odvojeno od roditelja. Nji-ma je moguće da dobiju kredit jedino ukoliko zasnuju brak. Tek tada oni prestaju da se za-konski tretiraju kao „deca“ i priznaje im se pravo i obezbeđuju materijalni preduslovi za „izbor“ načina života koji im odgovara. A pravi izbor tada postaje nemoguć, jer se njegovo polje i horizonti slobode koje može da otvori, nalaze upravo sa one strane postojećih preovlađu-ućih oblika porodice, što ćemo malo dalje i detalj-nije pokazati.

Mladi ne samo da nisu u stanju da se odupru kulturnoj represiji svojih roditelja koji ih izdržavaju, već često nisu u stanju ni da je primete i sebi objasne. Sigurno je da patrijarhalna porodica (bilo klasična bilo „moderna“) i mora da gospodari ne samo spoljašnjim oblicima života svojih članova, već koliko god je to moguće i njihovom SVESĆU. Tako se mladima nameću malograđanski ideali „srećnog porodičnog života“ i mladi ih često bez dovoljno razmišljanja i traženja alternativnih izlaza prihvataju kao svoje. Tako se proizvodnja života tih mladih ljudi, a često i njihove svesti, manje ili više nalazi u rukama njihovih roditelja, što pojačava već ionako izražen sukob generacija na kulturnom planu.

Generacijski jaz kao kulturološki fenomen i njegova veza sa problemom stanovanja mladih

Kultura mladih, njihov način života, po mnogo čemu se razlikuju od kulture, tj. načina života starijih generacija. Mnogo puta ponavljana teza da „kod nas nema sukoba generacija“ se, posle nekih sprovedenih istraživanja (na primer istraživanje CDD SSOH na temu „Generacijski konflikti“, Zagreb, 1978) pokazala samo kao delimično tačna. Naime, i mladi i njihovi roditelji su se složili oko toga da značajnijih generacijskih sukoba na društvenopolitičkom planu kod nas nema. Ali, velike razlike među generacijama postoje na drugoj strani. I anketirani mladi i njihovi roditelji (mladi u većem broju) su u vrlo visokom procentu (mladi 76 odsto) ustvrdili da je sukob generacija u nas VEOMA izražen na kulturnom planu, odnosno u pitanju izbora načina života. Stoga teza o „nepostojanju sukoba generacija“ zahteva preformulisanje, odnosno jasno razgraničavanje domena u kojima postoji od onih u kojima ne postoji.

Sukobi nastaju oko velikog broja pitanja vezanih za izbor načina života. Prema istraživanju CDD-a, na čelu liste uzročnika konflikata generacija su noćni izlasci i seksualna iskustva mladih, što potvrđuje našu tezu o patrijarhalnoj represiji mladih. No, „deca“ nisu samostalna ni u mnogo bitnijim stvarima. Prema istom istraživanju, 50 odsto mladih tvrdi da bitne odluke u vezi sa njihovim profesionalnim opredeljenjem donosi cela porodica, a samo 18 odsto očeva je izjavilo da takve odluke donose deca sama. Kod starije generacije se oseća veći upliv potrošačkog mentaliteta, drukčiji odnos prema radu i prema životnom pozivu, prema ljubavi, prijateljstvu, braku, porodici, seksualnom životu, slobodnom vremenu itd. Stambena kriza i prinudnost velikog broja odraslih mladih ljudi da žive u roditeljskom stanu i koje često, uz to, roditelji izdržavaju, svakako doprinose još većem produblivanju ovog jaza, ili, u slučaju

njegovog kompromisnog „prevazilaženja”, takvim rešenjima koja idu protiv interesa i težnji mladih. To nužno proizlazi iz ekonomskih odnosa unutar većine porodica i iz preovlađujućeg oblika porodice kod nas i podređenog položaja mladih u njoj. Roditelji, koji su najčešće nosioci stanarskog prava ili vlasnici stana, u mogućnosti su da u velikoj meri utiču na izbor načina života mladih, i to u mnogim njegovim aspektima.

*Podstanari — najugroženija kategorija
mladih ljudi*

S materijalne strane posmatrano, a i sa aspekta ugroženosti sopstvenog načina života i time ličnog integriteta, ubedljivo su u najtežem položaju oni mladi ljudi koji su prinuđeni da stanuju kao podstanari. To su mladi zaposleni bez stana, zatim, studenti i učenici koji uče ili studiraju van mesta stalnog boravka, a nemaju uslova da budu primljeni u neki od studentskih ili dačkih domova, ili pak imaju uslova ali nema dovoljno mesta u domovima, kao i oni studenti koji iz bilo kojih razloga više ne žele da žive kod roditelja, pa tragaju za mogućnostima samostalnog života.

Iz razloga navedenih u prethodnim poglavljima, smatramo da je pitanje osamostaljivanja mladih u odnosu na roditelje i njihovog što ranijeg otpočinjanja samostalnog i odvojenog života od roditelja značajan kulturni problem. Za mlade zaposlene ljude stambeno odvajanje od roditelja je jedan od poslednjih koraka ka potpunom osamostaljivanju, s obzirom da već imaju svoje stalne izvore prihoda. Stambenim odvajanjem od roditelja oni dobijaju sve materijalne pretpostavke samostalnog života, odnosno (od roditelja) nezavisne pretpostavke autonomne proizvodnje sopstvenog života. Učenike, s obzirom na to da je većina njih maloletna, ostavićemo ovoga puta po strani. Njihov bi se položaj mogao izmeniti snižavanjem granice punoletstva (možda na 16 godina), čime bi deo njih zadobio određena prava u odnosu na svoje roditelje, i/ili dubljim transformacijama postojećih oblika porodice, u okviru kojih bi deca zadobila ravnopravniji status nego što ga danas imaju. Što se tiče studenata, njihova je situacija veoma složena. Još nije dovoljno prihvaćeno stanovište da su studenti *istinski* odrasli ljudi i da je za njih stanovanje kod roditelja apsolutno neprimereno. Iako za celovito rešavanje stambenog pitanja u našem društvu danas još nema dovoljno materijalnih pretpostavki, ovo bi se pitanje moralo priznati kao postojeće i goruće i tragati za putevima njegovog mogućeg rešavanja. Ono što je trenutno svakako moguće jeste da se veća pažnja obrati na uslove u kojima žive i rade oni mladi ljudi koji su iz raznih razloga prinuđeni da budu podstanari, odnosno da žive u sobama ili stanovima iznajmljenim od privatnika.

Odnos stanodavaca prema podstanarima skoro bez izuzetka ima jedan zajednički imenitelj: bezobzirnu eksploataciju. S obzirom na to da stanova, naročito u Beogradu i drugim većim gradovima, ima neuporedivo manje nego što je to potrebno, cene iznajmljenih soba i stanova rastu vrlo brzo. Istovremeno, naknade za korišćenje stana u društvenoj svojini su daleko ispod ekonomskih. Tako se oni koji imaju stan u društvenoj svojini i žele i mogu da deo tog stana ili ceo stan izdaju podstanarima nalaze u povlašćenom položaju. Iznosi podstanarskih kirija su toliko visoki, a iznosi stanarina niski, da omogućavaju onima koji izdaju stanove da iz prihoda od podstanarskih kirija ne samo pokriju sve troškove svog stanovanja (stanarina, komunalne usluge itd.), već da žive od tih prihoda. Tako se stvara sloj eksploatatora, koji posedovanjem sredstava za proizvodnju (u ovom slučaju sredstava za proizvodnju stanovanja, pa samim tim sredstava za proizvodnju jednog od bitnih elemenata življenja) i eksploatacijom onih koji ta sredstva ne poseduju živi na račun tuđeg rada, bez obzira na to da li im je to jedini izvor prihoda ili ne. Da budemo precizniji, ako je stan koji se izdaje podstanarima u privatnom vlasništvu, onda se radi o eksploataciji na osnovu privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju (stanovanja). Ako je, pak, taj stan u društvenoj svojini i izdaje se podstanarima za kiriju koja je veća od stanarine, radi se o eksploataciji na osnovu UZURPIRANJA DRUŠTVENE IMOVINE. No, u oba slučaja, očigledno se radi o prihodima koji se stiču mimo rada, pa oni, dakle, potiču od eksploatacije tuđeg rada.

Vrlo je blizu pameti zaključiti da eksploatorski sloj stanodavaca razvija i sebi svojstvenu sitnosopstveničku svest, te da je eksploatisani sloj, u ovom slučaju podstanari, podvrgnut, pored materijalne eksploatacije, i svojevrсноj indoktrinaciji. Nosioci malogradanske svesti i mentaliteta su u nadmoćnom ekonomskom položaju u odnosu na one koji bi po svojim objektivnim uslovima života i rada mogli da budu nosioci i graditelji nove svesti, novih životnih obrazaca, rečju, nove kulture. Da bismo ovo potkrepili, napomenućemo i opštepoznatu činjenicu da, među vlasnicima kuća i stanova i nosiocima stanarskog prava na stanove u društvenoj svojini ima najmanje mladih ljudi. Socijalna stratifikacija po godinama starosti je, dakle, izražena. (Jer, ponovimo to, stan je u nas jedna od najvažnijih osnova životnog standarda i opšteg ekonomskog položaja, kako pojedinaca tako i pojedinih društvenih grupa). S obzirom na postojanje generacijskih razlika na kulturnom planu, na planu izbora načina života, nije teško zaključiti da su mladi kao podstanari izloženi pritiscima i represiji na planu izbora odgovarajućeg načina života. S druge strane,

najveći broj stanodavaca su porodice, a kod nas, kao što smo to već istakli, preovlađuje PATRIJARHALNI oblik porodice. Tako se odnosi između članova te patrijarhalne porodice, u kojoj jedan (ili, u najboljem slučaju oba) od roditelja odlučuje o životu i sudbini svih članova, posebno mlađih, protežu i na odnos stanodavac-podstanar. Tako je podstanar često u situaciji da se stanodavac prema njemu odnosi kao prema detetu, prema kome, istina, ne oseća nikakvu roditeljsku ljubav, ali se zato svakako oseća pozvanim da utiče na izbor njegovog/njenog načina života. S jedne strane, razlog za tako nešto leži u potrebi za očuvanjem servilne svesti i mentaliteta podstanara, kako nikad ne bi do kraja dokučio sve suptilne mehanizme represije, ako već i shvata njenu bit i osnovu, koji leže u materijalnoj eksploataciji podstanara. S druge strane, stanodavalački-eksploatatorski sloj neguje i neku vrstu svesti o svojoj „mesijanskoj“ ulozi u očuvanju patrijarhalnog morala i sistema vrednosti, na kome je zasnovan njegov izbor načina života. Patrijarhalni moral i sistem vrednosti, transformisani i „modernizovani“ obilatilim primesama malograđansko-potrošačkog sistema vrednosti tako postaju osnova na kojoj se sprovodi kulturna represija nad podstanarima, naročito mladim.

Na koji se način sprovodi ta represija? U čemu je njena klasna suština? Koje su njene posledice?

Pored već pomenute nemilosrdne eksploatacije putem sve viših i viših podstanarskih kirija, podstanari (većinom mladi ljudi) izloženi su, vrlo često, i svojevrsnom zatvorskom sistemu života, koji im nameću stanodavci (patrijarhalno-malograđanski eksploatatorski sloj). Taj zatvorski sistem se sastoji od niza ograničenja lične slobode i izbora načina života, kao što su određeno vreme za povratak kući, ograničavanje upotrebe zajedničkih prostorija, kuhinje, kupatila, bojlera, osvetljenja, ograničavanje ili zabrana primanja poseta uopšte ili, što je vrlo česta pojava, ograničavanje ili zabrana poseta osobama suprotnog pola, kao i sprečavanje mogućnosti bilo kakvih adaptacija stambenog i životnog prostora prema svom nahodanju i svojim potrebama i interesovanjima.

Zabrana poseta osobama suprotnog pola je naročito zahvalan primer za ilustraciju teze o kulturnoj represiji kojoj su podvrgnuti podstanari. Malograđanski po svom objektivnom ekonomskom položaju, sloj stanodavaca se najčešće i postavlja kao čuvar malograđansko-patrijarhalnog morala, u kome nalazi mnoga ishodišta svoje klasne svesti. A jedan od osnova tog malograđansko-patrijarhalnog morala je i kult (građanske) porodice. Stoga svako ponašanje ili način života koji negiraju vrednosti građanske porodice, podležu represiji sa stanovišta malo-

građansko-patrijarhalnog morala. Tako među prvima pod udar ovog morala i njegovih nosilaca dolazi *ne-bračni* seksualni život podstanara. Odmah za tim slede: nerado primanje samaca (naročito ako se radi o zaposlenim ženama), porodica sa decom i ne-bračnih i širih zajednica. Dakle, pomenuti vid represije je prisutan i pri izboru podstanara, a daje pečat celokupnom kasnijem odnosu stanodavca i podstanara. Istina, stanodavca je moguće promeniti i naći takvog koji podstanaru postavlja manje, ili bar prihvatljivije uslove u pogledu načina života podstanara. Ali, obično je i podstanarska kirija u takvim slučajevima veća, pa se izborni minimum lične slobode skupo plaća.

Posledice ovakvih uslova života mladih podstanara su katastrofalne, kako socijalne tako i kulturne. Onaj ko je pola dana eksploatisan i tlačćen u iznajmljenom stanu ili sobi i ne vidi domete i uzroke te eksploatacije i represije, teže može u drugoj polovini dana biti dobar radnik, student i/ili samoupravljač od onoga ko takvih drastičnih životnih (stambenih) tegoba nema, ili ih ima u manjoj meri. Ali, najteža kulturna posledica ovakvog stanja je REPRODUKCIJA PATRIJARHALNOG MORALA NA KLASNOJ OSNOVI. Mladi čovek koji mora da iznajmljuje sobu ili stan nije samo u slabijem materijalnom položaju od onoga koji to ne mora. On je i više izložen kulturnom pritisku sa pozicija patrijarhalnog puritanizma, nametnuto mu je ograničenje na planu izbora načina života, a manje je u situaciji da se bori za svoj lični identitet i integritet i za pravo na samostalan izbor načina života. Situacija je s njim gora u onoj meri u kojoj je on/ona u nemogućnosti da odvoji više novca za bolji stan i boljeg gazdu-stanodavca. Uz sve to ide i otuđenje slobodnog vremena mladih (ne osećaju se kao kod „kuće“ kada su u iznajmljenoj sobi/stanu), nemogućnost smislene komunikacije s drugim ljudima i, što je takođe vrlo značajna i teška posledica — seksualna beda mladih. Ta beda upravo najteže pogađa one koje pogađa i (relativna) ekonomska beda.

Sve su to (tek kulturne) posledice postojeće stambene krize i odnosa u toj oblasti. One proističu iz dugogodišnjeg vođenja klasno neutemeljene socijalne (pa i stambene) politike, iz marginalnog položaja omladine u društvu (koji se sporo prevazilazi) i iz, shodno tome, svojevršne gerontokratske raspodele, kako društvene proizvodnje tako i društvene potrošnje.

Novi oblici zajedništva

U takvoj situaciji, u uslovima patrijarhalne represije od strane roditelja, stanodavaca, pa ponekad i stambenih komisija, u uslovima prevlasti patrijarhalno-(malo)građanskog oblika

porodice, kod sve većeg broja mladih ljudi prevladavaju svest i uverenje o potrebi pronalazanja novih oblika stambenog i životnog zajedništva, koji bi mogli postati osnova za nove životne obrasce, za proizvodnju kvalitativno drukčijeg načina života. Samci, vanbračne zajednice, proširene (mlade) porodice, kao i prave komune više nisu retkost, niti nešto za šta se mladi opredeljuju samo kao za privremeno rešenje. Nekima je to već trajna orijentacija i jedan od vidova traganja za alternativnom kulturom. Takvi oblici zajedništva, kao radikalna negacija načina života patrijarhalno-monogamne porodice, predstavljaju težnju za proizvodnjom jednog istinski ljudskog „demokratskog stambenog prostora” u kome će svi članovi te zajednice imati maksimalne mogućnosti za izbor načina života koji im najviše odgovara.

Iz svega iznesenog sasvim je jasno da privatni stanodavci ne žele da izdaju svoje sobe, odnosno stanove, takvim zajednicama. Pokazali smo i zašto je to tako. Ali, nikako se ne može opravdati to što oni koji sastavljaju pravilnike za raspodelu stanova i oni koji ih raspodeljuju ne vode dovoljno računa o svim aspektima stambenih problema mladih i što kao nepostojeće tretiraju nove oblike zajedništva kojima sve više mladih teži. Mladi zaslužuju neuporedivo više pažnje i (konkretne) podrške, jer tragaju za alternativom građanskoj kulturi tamo gde je ona kod nas najjača — na planu porodičnog života. Ekonomska moć (i još uvek pretežno) građanske porodice u nas je dobrim delom zasnovana na načinu stambene raspodele. Celovitijom i klasno utemeljenijom stambenom politikom ona bi mogla biti dovedena u pitanje, a traganja za alternativnim oblicima zajedništva, pa samim tim i za alternativnim načinom proizvodnje života, mogla bi dobiti podsticaj.